

TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ GELENEĞİ VE KURUMSALLAŞMA SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ: CUMHURİYET DÖNEMİ ÖRNEĞİ

Yusuf YARALIOĞLU*

Öz

Auguste Comte, Max Weber, Karl Marx, Emile Durkheim gibi sosyolojinin ve aynı zamanda din sosyolojisinin öncüleri Kıta Avrupası’nda yaşanan ‘kültürel, siyasal ve ekonomik devrimlerin’ getirdiği değişimleri din kurumunu dikkate alarak analiz etmişlerdir. Ele aldıkları konular ve ürettikleri kavramlar Kıta Avrupası dışında akademik araştırmalar yürüten Türk sosyologlarını etkilemiştir. Nitekim Osmanlı Devleti, akabinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti’ni tecrübe eden Türk aydınları, devrimin sosyolojik çıktıları itibariyle din ve toplum ilişkilerine dair zengin bir alan bulmuştur. Bu çerçevede din sosyolojisi disiplininin Kıta Avrupası’ndaki birikimini ve yönetsel çalışmalarını Türkiye’ye taşıyan sosyologların, sembolleşmiş düşünceleri üç temel döneme ayrılarak incelenebilir. Çalışmanın amacı sembol temsilcilerin ürettiği kavramsal çerçeveler ve katkılarını açıklayarak din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşma sürecini üç temel süreçte ele almaktır. Nitekim Cumhuriyet dönemi din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşma sürecinin ele alınması alana dair tarihsel bir perspektif adına önemlidir. Çalışma, Cumhuriyet dönemi hazırlık, kurumsallaşmış ve yerel literatürün oluşması bağlamında üç temel dönemde din sosyolojisi teorisyenlerinin görüşleri esas alınarak oluşturulmuştur. Prens Sabahattin, Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Şerif Mardin, Mehmet Taplamacioğlu ve Ünver Günay gibi isimlerin bu sü-

* Dr., MEB.

e posta : yusufyaralioglu@gmail.com, ORCID: 0000-0003-0966-5925

Atıf/Cite as: Yaralıoğlu, Yusuf. “Türkiye’de Din Sosyolojisi Geleneği ve Kurumsallaşma Sürecine Genel Bir Bakış: Cumhuriyet Dönemi Örneği”. *Dini Araştırmalar* 26/65 (Aralık 2023), 629-656. <http://doi.org.10.15745/da.1350578>

reçteki katkılarını konu edinmiş ve üçüncü dönemde yeni literatürün oluşması incelenmiştir. Daha pek çok din sosyoloğu olmasına rağmen farklı sosyoloji ekollerini temsilen bu isimlerle yetinilmiştir. Çalışmada kullanılan veriler dokümantasyon tekniği ile elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Din Sosyolojisi, Türkiye'de Din Sosyolojisi, Cumhuriyet Dönemi, Kurucu Din Sosyologları, Kurumsallaşma.

An Overview of the Tradition and Institutionalization Process of the Sociology of Religion in Türkiye: The Case of the Republican Era

Abstract

Some prominent figures in both sociology and the field of sociology of religion, such as Auguste Comte, Max Weber, Karl Marx, and Emile Durkheim, discussed the changes brought about by 'cultural, political, and economic revolutions' in Continental Europe, considering the institution of religion. The issues they explored and the concepts they developed have also had an impact on the Turkish sociologists engaged in academic research outside of Continental Europe. In fact, Turkish intellectuals who experienced the Ottoman Empire's transformation into the Republic of Turkey found a rich area of study in the sociological outcomes of the revolution, particularly in relation to the interplay of religion and society. The accumulation of the sociology of religion discipline and methodological studies from Continental Europe to Turkey can be examined by categorizing the symbolic ideas of sociologists into three distinct periods within this framework. The purpose of this study is to address the process of institutionalization of the discipline of sociology of religion in three key phases, elucidating the conceptual frameworks and contributions made by symbolic representatives. Indeed, the examination of the institutionalization process of the discipline of sociology of religion during the Republican era holds historical significance for the field. This study is based on the views of sociology of religion theorists in three primary phases, focusing on the preparation during the Republican era, institutionalization, and the formation of local literature. It also delves into the contributions of figures like Prens Sabahattin, Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Şerif Mardin, Mehmet Taplamacıoğlu, and Ünver Günay during this process and examines the emergence of new literature in the third phase. Despite the presence of numerous sociology of religion scholars, these specific names were chosen to represent different sociological schools. The data used in this study were obtained through the documentation technique.

Keywords: Sociology of Religion, Sociology of Religion in Türkiye, Republican Period, Founding Sociology of Religion, Institutionalization.

Summary

Together with the establishment of the Republic of Turkey, many scientific disciplines commenced to ascend. One of these disciplines is the sociology of religion. In Turkey, the discipline of religious sociology has been constructed based on examples from the context of Continental Europe's development process. Indeed, concepts and sociological research methods produced by pioneering sociologists such as Auguste Comte, Max Weber, Karl Marx, and Emile Durkheim have been taken as examples by Turkish sociologists. Within this framework, this study examines the discipline of the sociology of religion by dividing the symbolized ideas of sociologists who brought the accumulation and methodological studies of Continental Europe to Turkey into three main periods.

The first period is the name given to the epoch following the establishment of the Republic, which continued from the remnants of the Ottoman Empire (1923-1949). This process is also referred to as the preparatory phase in the study. The second period, especially with the establishment of the Faculty of Divinity at Ankara University (Ankara Divinity) and the subsequent opening of the department of sociology of religion within it, is the interval in which the discipline of sociology of religion institutionalized and set its path of development (1949-2000). The third period is the defined one in which a systematic local literature was formed (2000 onwards).

The foremost feature of the first period lies in the non-definitive recognition of the leading figures of the era as genuine sociologists of religion. These individuals generally contributed to the field by creating academic texts derived from fields such as sociology, Islamic history, history of religions, and history. The first period laid the foundation for the works and studies that formed the basis of the second period. This period was constructed by focusing on the contributions of Ziya Gökalp, Erol Güngör, Mümtaz Turhan, Şerif Mardin, and their works.

In the second period, the discipline of sociology of religion institutionalized for the first time in an academic sense with the establishment of the Faculty of Divinity at Ankara University in 1949. The venture of this faculty played a significant role in making sociology of religion a tradition and bringing

together academics working in this field. The institutionalization of the field of sociology of religion in the same department is exemplified by Ünver Günay and Mehmet Taplamacıoğlu, being among the pioneers of the discipline.

The third period is the phase in which the local literature of sociology of religion was formed. During this process, the discipline of sociology of religion expanded its subject matter in response to social changes and was examined by sociologists of religion. For example, studies intensified in areas such as technological advancements, the relationship between society and religion, religious groups, religious life, youth, old age, and radicalization. Ultimately, the aim of this study is to explain the conceptual frameworks and contributions of symbolic representatives, addressing the institutionalization process of the discipline of sociology of religion in three fundamental periods. In these three processes, although there are many sociologists of religion, the study is limited to the names mentioned in the context of representing different sociological schools. Additionally, the contributions of these academics and researchers to the sociology of religion are presented by following a chronological process in the context of the main topics they addressed and the perspectives they developed based on the information obtained through a literature review. The documentation technique was preferred for obtaining the date.

Giriş

Sosyoloji, toplumu inceleyen bir bilim dalı olarak toplumsal yapının en temel kurucu unsurlarından birisi olan din kurumunu inceleme alanı olarak ele almaktadır. Nitekim toplumsal değişimler nedeniyle zaman zaman ilgi azalsa da insanlık tarihinin başlangıcından itibaren din kurumunun sürekli gündemde olduğu gerçeği tartışmasız bir konumdadır. Aynı zamanda dinin sosyal gerçekliğe ait yönü, din sosyologları tarafından incelenmiş ve farklı görüşlerin olduğu bir sosyolojik alana dönüşmüştür (Kurt, 2012, 397). Dolayısıyla din sosyolojisi disiplini farklı görüşleri ve teorileri içeren bir sosyal bilim dalı olarak doğmuştur. Din sosyolojisi disiplini ister bazılarının ifade ettikleri gibi sosyolojik bir araştırma geleneğine bağlı bir bilim, isterse de din bilimlerine bağlı bir disiplin olarak incelensin, her iki halde de söz konusu olan bu incelemeler, temelde din hakkında sosyolojik inceleme olarak tarif edilmektedir (Günay, 2017, 15). Bu bakımdan bilimsel bir disiplin olarak din sosyolojisi çalışmaları özellikle Kıta Avrupası'nda yaşanan devrimler sonucu sosyologların ürettikleri bilimsel tespitler ve görüşlerle ortaya çıkmıştır. Kurucu sosyologlar mevcut toplumsal alandaki krizleri çözümlenmek ve sosyolojik tespitlerde bulunarak din kurumu bağlamında teorik yaklaşımlar üretmişlerdir.

Nitekim din kavramının sosyolojik anlamda çalışılmasına öncül bir örnek olarak Augusto Comte verilebilir. Comte, Kıta Avrupası'nda yaşanan ve uzun soluklu bir süreci ifade eden 'Aydınlanma, Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimi' gibi süreçlerde toplumsal yapıda din merkezli bir dönüşümün oluştuğunu ileri sürmüştür. Bu tezini '3 Hal Kanunu' olarak 'teolojik-metafizik-pozitivist evre' şeklinde din merkezli kodlamıştır (Comte, 2009, 27-30). Diğer bir kurucu sosyolog Max Weber'dir ve sistematik din sosyolojisinin kurucusudur. Ayrıca anlayıcı (verstehen) sosyolojinin de öncüsüdür. Weber, *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu* kitabını din sosyolojisi bağlamında yayınlamıştır (Weber, 2019,1). Weber, tipolojik anlamda 'büyücü, peygamber, karizma, sıradanlaşma ve meşruiyet' gibi kavramları kullanarak yeni bir açılım getirmiş ve din sosyolojisi alanında öncülerden olmuştur (Weber, 1922/1993). Durkheim ise '*Dini Hayatın İlkel Biçimleri ve İntihar*' eserlerini din sosyoloji bağlamında önemli eserler olarak ele almış ve toplumsal alanın dönüşümünde dinin konumunu incelemiştir. Nitekim '*İntihar*' eserinde Hristiyan mezheplerine üye olan Protestanlık ve Katolikler arasındaki intihar eğilimindeki bireylerin değişimine odaklanmış ve sosyolojik tahliller yapmıştır (Durkheim, 2019, 29). Marx ise yeni ekonomik sistemin getirdiği toplumsal krizleri sosyolojik anlamda din merkezli anlamaya çalışmıştır. Özellikle *alt ve üst yapı*¹ kavramlarına anlamlar yükleyerek ekonomik sistem bağlamında toplumu tanımlamıştır. Modern dönemde burjuvazinin daha önceki kuşakların hepsinden daha büyük ve görkemli bir güç oluşturduğunu ifade etmiştir (Marx, 2017, 24). Din kurumu Marx'ın sosyolojisinde yabancılaşma ile irtibatlıdır. Bu anlamda Marx'da iş bölümü ve emek bizzat yabancılaşmanın ifadesidir. Yani o, burjuvanın din kurumu gibi üst yapı kurumlarıyla insanları esaret altında ezdiğini izaha çalışmıştır. Bundan dolayı din kurumunu bireyler üzerindeki bu etkisinden dolayı 'afyon' olarak tanımlamıştır (Marx - Engels, 2020, 52).

Bu bilgilerden hareketle kurucu sosyologların ürettikleri bilgilerden etkilenen Türk sosyologlar, Türk modernleşmesi veya Türk devrimi süreci sonrası sosyolojik tahliller yapmışlardır. Dolayısıyla cumhuriyetin ilk kurulduğu yılların akabinde birçok bilimsel disiplin Türkiye'de Kıta Avrupası'nın etkisiyle yükselmeye başlamıştır. Kıta Avrupası'nda üretilen teorik yaklaşımları benimseyen ve akademik eğitim alan birçok akademisyen Türkiye'ye dönünce bu teorik yaklaşımların temsilcisi veya benimseyicisi olmuşlardır. Dahası çalışmalarını bu örnekler üzerinden inşa etmişlerdir. Din sosyolojisi disiplini bu

¹ Karl Marx, ekonomiyi alt yapının oluşturduğunu ve ekonomiyi 3 unsurun belirlediğini ifade etmiştir. Bunlar işçiler, üretim araçları ve çalışmadan başkalarının emeklerini ellerinden bulunduran güç sahiplerdir. Üst yapı ise toplumsal alanda etkili olan din, sanat, bilim, ahlak, gelenek ve felsefe gibi ideoloji türleri ve değerlerdir.

bilim dallarından birisidir. Ancak Türkiye'de cumhuriyet sonrası gelişen bu disiplinin öncesi de mevcuttur. Yani din sosyolojisi disiplini salt cumhuriyet Türkiye'sinde ortaya çıkmış bir bilimsel disiplin değildir. Nitekim cumhuriyet öncesi eğitim kurumlarında, Farabi, Gazali ve İbn-i Haldun gibi İslam filozofları ve düşünürlerinin dini ve sosyolojik görüşleri, din sosyolojisi bağlamında incelenmiştir (Akyüz-Çapcıoğlu, 2015, 95-102). Ancak Türkiye'de din sosyolojisi disiplini araştırmaları bir bilimsel disiplin olarak 1920'li yıllardan itibaren aydınların çalışmalarına dayanmaktadır (Çapcıoğlu, 2009, 219).

Bu çerçevede sosyoloji biliminin Kıta Avrupası'nda ortaya çıkışıyla ülkeye girişi arasında uzun bir zamansal süreç mevcutsa da din sosyolojisi bilimsel disiplininin Kıta Avrupası ile Türkiye Cumhuriyeti'nde ortaya çıkışı arasında zamansal bir farklılığın olmadığı ifade edilmektedir (Akyüz-Çapcıoğlu, 2015: 102). Türkiye Cumhuriyeti, İslam dininin toplumsal alanın her alanında kurucu bir unsur olarak tezahür ettiği bir toplumsal yapıdan, laik bir toplumsal yapıyı temel alan sürece şahitlik etmiştir. Bundan dolayı Türkiye'deki din sosyolojisi çalışmaları ilk dönemde belirli bir süre, Kıta Avrupası'ndaki doğal bir sürecin ürünü olan çalışmaların aksine, siyasal alanın dini kurumlara müdahalesi bağlamında oluşturulan çizgide ilerlemiştir. Nitekim cumhuriyet rejimi Osmanlı Devleti sonrası, kendi din politikasını ortaya çıkarma ve din-devlet işlerinin mahiyetini belirlemek üzere kanuni sınırlandırmalar gerçekleştirmiştir (Erkol, 2014, 16). Hatta Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in oluşturduğu siyasal ve toplumsal yenilikler elbette dini, sosyolojik anlamda araştırmayı da zorunlu kılmıştır. Bu dönemde oluşan sosyolojik krizler sosyal bilimcilerin dikkatini çekmiştir.

Din sosyolojisinin ülkemizdeki serencamından hareketle Türkiye'de din sosyolojisi disiplininin gelişim süreci üç temel döneme ayrılabilir. Birinci dönem cumhuriyetin kuruluş yıllarındaki Osmanlı bakiyesi devamındaki sürece verilen isimdir (1923-1949)². Bu dönem çalışmada hazırlık dönemi olarak da ifade edilecektir. İkinci dönem ise; özellikle Ankara Üniversitesi İlahiyat

2 Ünver Günay makalede konu olan 1. Döneme ilişkin İbn-i Haldun'cu görüşü örneklemiştir. Ona göre din sosyolojisi çalışmalarına ilişkin Osmanlı döneminde, 17. yüzyıldan itibaren gelişen İbn-i Haldun'cu etkilerin, Türkiye'de modern din sosyolojisinin gelişmesine zemin hazırladığını belirtmektedir. Osmanlı'nın çöküşe geçtiği bir dönemde, aydınlar, İbn-i Haldun'un Mukaddime adlı eserinde yer alan toplum ve din hakkındaki görüşlerine ilgi duymuşlardır. Katip Çelebi, Naima, Pirizade, Hayrullah Efendi ve Ahmet Cevdet Paşa gibi kişiler, bu dönemin İbn-i Halduncuları olarak kabul edilmektedir. 20. yüzyılda ise, Comte, Le Play ve Durkheim gibi Fransız düşünürlerin sosyolojik tahlilleri Türkiye'de etkili olmaya başlamıştır. Ünver Günay'a göre, Türkiye'de din sosyolojisinin kuruluşunda Durkheim etkisi, diğer etkilere göre daha baskındır. Çünkü Ziya Gökalp, Durkheim'in izinden gitmiş ve Türk din sosyolojisi üzerinde derin izler bırakmıştır (Günay, 2018).

Fakültesi'nin kurulması ve akabinde bünyesinde din sosyolojisi ana bilim dalının açılmasıyla beraber, din sosyolojisi disiplini kurumsallaştığı ve gelişim çizgisini belirleme yoluna girdiği dönemdir (1949-2000). Üçüncü dönem ise sistematik yerel literatürün olduğu dönemdir (2000- sonrası).³ Burada dikkat çekilmek istenen asıl nokta, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki ilk dönem öncü isimlerin tam anlamıyla din sosyoloğu olmadığı, bahse konu olan bu kişilerin genel olarak; sosyoloji, İslam tarihi, dinler tarihi, tarih alanlarından beslenerek oluşturulmuş akademik metinler ile alana katkıda buldukları ifade edilmektedir (Günay, 2006, 13).

Çalışma, her biri ayrı bir teorik yaklaşımın ve düşünce sisteminin parçası olan, Cumhuriyet dönemi başlarında öncü sosyal bilimcilerin, din sosyolojisine katkılarını (1923-1949), din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşma süreci ile işlenen konu başlıkları ve yönelimlerini (1949-2000), son olarak 2000 sonrası akademisyenlerin sistematik incelemelerini din sosyolojisine katkıları bağlamında konu edinmiştir. Bu bağlamda çalışmanın amacı din sosyolojisi disiplinin cumhuriyetle birlikte tarihsel sürecini üç temel döneme ayırarak sosyologların temel odak noktalarını belirlemektir. Çalışmada dokümantasyon yöntemi ile elde edilmiştir.

1. Din Sosyolojisi Çalışmaları 'Hazırlık' Dönemi: 1923-1949

Osmanlı aydınları, İslam aleminin temsilcisi olarak gördüğü Osmanlı Devleti'nin Batı karşısındaki mağlup durumunun araştırılması için, dini düşüncenin toplumsal alandaki varlığı üzerinde yoğunlaşma yaşadılar. Bu süreçlerde din sosyolojisi ile ilgili eserler ve düşüncelerin ortaya çıkması Kıta Avrupası'nda bu konularda yazılmış eserlerin tercümesi bağlamında ortaya çıkmıştır. Ancak tercümelemlerin yanı sıra bu bölgelerde yetişmiş olan sosyologlar ise Türkiye'ye döndüklerinde elde etmiş oldukları bilimsel birikimlerle eserler vermişlerdir. Bunların ilk örneği aynı zamanda bir hanedan üyesi olan Prens Sabahattin'dir. Prens Sabahattin din sosyolojisinin öncülerindedir. O, Osmanlı Devleti'nin Kıta Avrupası karşısında geride kalması ve ilerleyememesinin temelinde sosyal yapısının olduğunu; toplumsal yapı değişmediği sürece ister cumhuriyet rejimine geçilsin ister geçilmesin, hangi şartlarda olursa olsun, ülkenin kalkınamayacağı yönünde fikir öne sürmüştür (Sabahattin, 1999, 19). Ancak Prens Sabahattin *ilm-i içtima (toplum bilimi- science social)*

³ Çapcıoğlu ve Kenevir, 'Türkiye'de Din Sosyolojisinin Kurumsallaşma Sürecinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi' başlıklı makalede kurumsallaşma sürecini dört temel evrede ele almışlardır. Nitekim bu dönemler başlangıç (1908-1923), hazırlık (1923-1949), kurumsallaşma (1949-1982), ve gelişim süreci (1982-...) olarak değerlendirilmiştir. Bu sınıflamanın ele alınmasında Türkiye'de belirli dönemlerdeki farklılaşma eksenlerinin göz önünde bulundurulduğu ifade edilmiştir (Çapcıoğlu- Kenevir, 2017, 43).

ile sosyoloji bilimlerini yöntemsel olarak ayırmış ve bu iki temel disiplinin birbirinden ayrı olduğunu ifade etmiştir. Hatta Prens Sabahattin, ilm-i içtimayı (sosyoloji)'nin deney ve gözlemlerden yararlanmak zorunda olduğunu ifade etmiştir (Ülken, 2015, 490). Diğer yandan Prens Sabahattin'in din-toplum ilişkilerini nasıl ele aldığından ziyade bu alandaki öncü faaliyetlerine odaklanıldığı için din kurumu ile ilgili görüşleri önemlidir. Nitekim 'İslam'ın ilerlemeye engel olup olmadığı' şüphesi ile Fransa'da almış olduğu eğitim alanı ve Le Play okulunun temsilcisi konumunda bulunan Prens Sabahattin, İslam'ın bilimsel gelişime engel teşkil eden bir tarafının olmadığını tespit etmiştir. Aslında bakıldığında Cumhuriyet'in ilk yılları, Osmanlı bakiyesi sonrası yeni kurumsal yapıların ayakta kalmasına destek olacak çözüm yolları ve kaygısıyla hareket edildiği eserlerden anlaşılmaktadır. Nitekim Prens Sabahattin, *İlm-i İctima (toplum bilimi- science social) yaklaşımıyla*, Osmanlı Devleti'nin temel meselelerini tahlil etmiş ve Osmanlı Devleti'nin kurulmasından itibaren yıkılmasına kadar geçen süreçlerdeki gerçek sebeplerin meydana getirdiği sonuçlar üzerinde tespitler gerçekleştirmiştir (Sabahattin, 1965, 60-65).

Bu konu ile alakalı olarak sistematik bir şekilde sosyolojik tahlil yapan ve aynı zamanda Durkheim ekolünün bir temsilcisi olduğu ifade edilen Ziya Gökalp'in önemi hiç kuşkusuz öncüler arasında tartışılmazdır. Gökalp, Cumhuriyet'in ilk yıllarında toplumsal alanın çözümlenmesinde 'hars, örf ve mefküre' kavramlarıyla din sosyolojisine katkıda bulunmuştur. Gökalp, din sosyolojisi disiplinine toplumların incelenmesi olarak ifade ettiği 'zümre' kavramıyla yaklaşmıştır. Ona göre zümre yani topluluk, maddeten birbirleriyle ayrı olan bireylerin çeşitli nitelikteki ruhsal, manevi ve zihinsel bağlarıyla bağlanmaları sonucunda meydana gelen insan toplulukları olarak tasavvur edilmiştir veya değerlendirmiştir (Kongar, 2014, 106). Gökalp bir anlamda evrimci bir sosyolog olarak görülmektedir. Çünkü toplumların üç aşamadan geçtiğini iddia etmiştir. Bu aşamaların baştan sona birincisi kavim devri, ikincisi ümmet devri ve sonuncu olarak üçüncüsü ise millet devri olarak ifade edilmiştir. Bu noktada din sosyolojisi açısından tahlil yapan Gökalp, ümmet devrinde toplumsal alanın evrensel dinler tarafından çevrelendiğini ve egemen olduğunu ifade etmiştir. Ancak Gökalp'e göre ümmet devrinde evrensel dinlerin etkileri altına giren kavimler veya toplumlar artık kendilerine özgü olan niteliklerini kaybetmektedirler. Ayrıca Gökalp, hars ve medeniyet kavramları ile 8 temel zümre alanı belirlemiş ve bunların başına dini hayatı ve ahlaki hayatı koymuştur.⁴ Tüm bu ifadeleri destekler nitelikteki eseri olan '*Türkleşmek*,

⁴ 8 temel madde hem harsı hem de medeniyeti kapsamaktadır. Bunlar 1- Dini hayat, 2- Ahlaki hayat 3- Akli hayat 5- Estetik hayat, 6- İktisadi hayat, 7- Lisani hayat, 8-Fenni Hayattır.

İslamlaşmak, Muasırlaşmak'da, Türk kültürünün geliştirilmesini, ancak bunu yaparken İslam dinine olan bağlılığın olmasını ve muasırlaşmak ile Batı'nın medeniyet tasavvuruna karşı bir kabul süreci geçirmesi gerektiğine dair görüşleri, bir uyumluluk içinde anlatmaktadır (Gökalp, 2020). Hatta aynı eserde Gökalp, çağdaş bir İslam Türkçülüğünden bahsetmekte ve “Türkçülerin ulusçuluk ülküsü Türklükse, ümmet ülküsü ise İslamlıktır” ifade etmektedir. Bu ifadelerine ek olarak Türkçülerin aynı zamanda bir ümmet programlarının olması gerektiğini vurgulamış ve şu maddeleri sıralamıştır:

- 1- Bütün İslam kavimlerinin cemaat örgütleri arasında sürekli bir bağlantının olması,
- 2- İslam ümmetinin simgesi olan ‘Hilal’in kutsallığının korunması,
- 3- Bütün İslam kavimlerinde ortak bir eğitim sisteminin inşası ve eğitim kurultaylarının yapılması,
- 4- Bütün İslam kavimlerinde bilim terim kurultaylarının yapılması ve terimlerin ise Farsça, Arapça ve Türkçe dillerinde gerçekleşmesinin sağlanması ve son olarak
- 5- Bütün İslam kavimlerin arasında ortak olan Arap harflerinin değiştirilmeksizin korunması gerektiğini ifade etmiştir.

Tüm bu ifadelerden anlaşılmaktadır ki Türkçülük ona göre aynı zamanda İslamcılıktır. Çünkü İslam toplumlarında, ulusallık veya aidiyet duygusu meydana çıkarmayan, doğal olmayan bir birlikteliği ne Türk kavimleri ne de diğer Müslüman kavimleri kabul edebilirler.

Bu anlamda Türklerin ulusal ülkülerini güçlendirmek için, dindaşları ve yurttaşları olan milletlere karşı bir kin aşılama yoluna gitmediklerini vurgulamıştır. Aynı zamanda Türklerin çağdaşlaşmak için Müslüman olmayan kavimler hakkında, bu uygarlık yüzyılına gerektirdiği saygılı tutumu koruduklarını ifade etmiştir (Gökalp, 2020, 44). Bu ifadelerden aynı zamanda Gökalp'in makro bir değerlendirme yaptığı da anlaşılmaktadır. Gökalp Türkçülüğün aynı zamanda İslam'ın hâkim olduğu bir toplumsal yapıda daha yerleşik olduğuna dikkat çekmiş ve İslam'ın toplumsal alanda oluşturmuş olduğu tutkal vazifesine dikkat çekmiştir.

Son olarak Gökalp'in en önemli katkılarından birisi de Türkiye'de İstanbul Darülfünun'unun edebiyat şubesinde ‘Dini İctimaiyat’ adı altında din sosyolojisi dersleri verdiği ifade edilmiştir. Bu dersin en önemli özelliği Türkiye'de ilk din sosyolojisi dersi olmasıdır (Günay, 2006, 14). Ayrıca Durkheim'in din analizleri çerçevesinde oluşturduğu sistematigi benimseyen

Detaylı bilgi için bkz. Ülken, H. Z. (1939) Ziya Gökalp, *Hars Zümresi, Medeniyet Zümresi*. İstanbul: Kanaat Kitap Evi.

Gökalp’in Türk tarihi, toplumsal, kültürel, dini yapısını incelemiştir. Hatta İslamiyet’le bağlantısı bağlamında uygulamaya çalışmış olması Türkiye’de din sosyolojisi bilim dalının kuruluşunda önemli bir yer teşkil etmiş ve bu alanda ilk teşebbüs olarak kayıtlara geçmiştir (2006, 16).

Cumhuriyet dönemi din sosyolojisi öncülerinden bir diğer isim ise Mümtaz Turhan olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim özellikle kültür değişimleri eserinde ‘Manevi Kültür Sahasındaki Değişmeler’ başlığında, ele aldığı köylü bireylerin dine, tahsile, sıhhate ve ticarete tutumlarında vukua gelen değişmelerin göze çaptığını ifade etmiştir (Turhan, 2020, 63). Eskiden dinin, düşüncelerin merkezi bir yerini işgal ettiğini ifade etmiştir. Ona göre, her şey rengini dini hislerinden ve kurumundan alıyor ona göre kıymetlendiriyordu. Ayrıca araştırmasına konu olan köylü bireylerin, kendilerinden başka bir din ve mezhepte olanlara (Hristiyan ve Şiiler) karşı büyük bir müsamaha gösterdikleri halde, aralarında dini teamüllere, örf ve adetlere aykırı hareket edenlerden ise hoşlanmadıkları tespitinde bulunmuştur. Ek olarak dinin kolektif bir mesele olmaktan çıktığını ferdi bir duruma geldiğini ifade etmiştir (2020, 63). Ancak sosyolojik bir tahlili gerekli gören Turhan, bu ifadelerden dini bağın gevşediği veya dini işlerin zayıfladığı manasının çıkarılmaması gerektiğini vurgulamıştır. Tahlilleri sonucunda elde ettiği verilerden hareketle, bireylerin eski hurafe inançlarını terk ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca her köyün camisini köy cemaatinin bizzat kendisinin yaptırdığını da eklemiştir. Ona göre elbette dini tutum ve hislerde meydana gelen bu gelişmelerin hayatın diğer alanlarında da etkisi olmuştur (Turhan, 2020, 64).

İfadelerden görüldüğü üzere Turhan araştırmasına konu olan hicret etmiş köylülerin, dini tutumlarını sosyolojik anlamda tahlil ederken süreç bağlamında bir okuma yapmış ve organizmacı bir tutum benimsemiştir. Okutan (2017) ise Turhan’ın köy monografilerine kaynaklık teşkil eden araştırmasının göstergebilimsel bir yaklaşımla yeniden okunabileceğini ifade etmiştir. Yani yazısında, *Kültür Değişmeleri* eserinin, dini referanslı toplulukların din ve kültür etkileşiminde oluşan yaşam biçimlerini ele alışını açıklamaya çalışmıştır. Ayrıca din sosyolojisi disiplini bağlamında kültürel alanın, bir inceleme nesnesi olarak yöntem birlikteliğiyle yeniden okunabileceğini ve önemini ifade etmiştir (Okutan, 2017, 134).

Cumhuriyet Dönemi önemli din sosyologlarından birisi ise Erol Güngör’dür. Bir sosyolog veya sosyal bilimci olarak Güngör, doğrudan bir din sosyoloğu olarak anılmasa da yazmış olduğu eseri; ‘İslam’ın Bugünkü Meseleleri ve İslam Tasavvufunun Meseleleri’ ile din sosyolojisi disiplinine katkıda bulunmuştur ve din sosyolojisi disiplinine öncülük etmiştir. Max Weber’in

Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu eserinde toplumsal alanın tahlilini, ekonomi bağlamında konu edinmiş ve kültürel yapıyı çözümlenmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Erol Güngör de benzer bir metot benimseyerek, İslam dünyasının ve özelde ise Türk toplumsal alanının modernleşme sürecindeki tecrübelerine yönelik çözümleri problem edinmiş, bu çözümleri ise beklentilerle mukayese ederek nedenleri ile tahlil etmiştir (Amman- Hira, 2017, 147).

Güngör, eserinde reform kavramının Arapça karşılığını vererek ıslah yoluyla anlam kargaşasından kavramı kurtarmıştır. Kavramın doğru anlaşılması için doğru zemine çekme gayreti göstermiştir. Çünkü ona göre düzeltilmesi gereken şey anlam yüklemelerinden çok bugünkü Müslümanların ve toplumsal yapının içine düştüğü durumdur. O, bu durumu gerçekçi bir tutumla çözümlenme gayreti içerisinde. Bu çözümlenme ile ulaştığı sonuç ise İslam alemindeki öncelik tartışmasıdır. Ona göre öncelik, siyasal alan değil medeniyet inşa etme zorunluluğu olarak belirlenmiştir. Bundan dolayı İslam alemi ancak fikir ve sanat alanlarına eğilerek medeniyet inşa edebilir (Güngör, 1983, 13).

Ayrıca Güngör, din, laiklik gibi kavramları Kıta Avrupası'ndaki akademik tartışmalardan hareketle, tecrübelerden elde edilen malumatlar çerçevesinde ele almıştır. Bu bağlamda, Batılı toplumların kendilerine ait olan tarihsel tecrübelerine bağlı ortaya çıktıklarını söylemiş ve Türkiye'de sosyolojik alanda yapılan araştırmalarda uygulanmasının toplumsal sorunları daha da derinleştirdiğini iddia etmiştir (Güngör, 1984, 59). Güngör bu tutumuyla Batı'nın tecrübesinde aydınlanma geleneğinin yattığını, Marx, Spencer, Comte gibi sosyologlar tarafından toplumsal okumalarına dayandırarak, aklın tek başına yeterli olduğu sistemi eleştirmiştir. Hatta bütün ulusların tek bir modernleşme çizgisinde ilerlemeyeceğini de göstermeye çalışmıştır. Bu yanıyla Güngör evrimci düşünceyi de bir anlamda reddetmiştir.

Güngör, liberalizm, kapitalizm ve sosyalizm gibi düşünce sistemlerinin Kıta Avrupası'nda tarihsel ve toplumsal aidiyeti temsilen bir yansıma olarak tasavvur etmiştir. Bu sistemlerin kendi kültürel yapılarının bir ürünü olarak düşünmeden başka toplumsal alana model olarak sunulduğunu ve tecrübe etiklerini ifade etmiştir. Son tahlilde müslüman toplumların kültürel yapısı ve kodlarıyla uyuşmayan bir sistemin içinde olduğumuzu belirtmiştir. Bu durumun en temel nedenini ise aydınların yetersizliği ile açıklamıştır (1984, 133).

Bir diğer din sosyolojisi öncü ismi Şerif Mardin⁵ ise özellikle Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren din ve toplum çalışmalarıyla dikkat çekmiş

⁵ Şerif Mardin'in sosyolojik tahlillerinin birçoğunu her ne kadar kurumsallaşmış dönemde ele alınmış olsa da, işlediği konular hazırlık dönemi konuları olduğu için bu bölümde yer verilmesi tercih edilmiştir.

bir aydın ve akademisyen olarak karşımıza çıkmaktadır. Günay’a göre Şerif Mardin Weberyan ekolün Türkiye’deki temsilcisi olarak değerlendirilmektedir (Günay, 2006, 19). Çalışmanın temel ayrım konusunu destekler nitelikte Mardin’in doktora çalışması ‘*Yeni Osmanlıların Düşünsel Yapıtları*’ tezidir. Mardin, Osmanlının çöküşü sonrası modernleşen Türkiye’yi din merkezli sosyolojik yöntemlerle tahlil etmiştir. Bunun en güzel örneklerinden birisi ise ‘*Din ve İdeoloji*’ kitabıdır (Mardin, 2019, 13). Eserde ‘*din sosyolojisi ve dinsel davranış*’ başlığı altında tek bir din sosyolojisi teşekkül etmediği ancak her bir sosyoloğun ilgi alanına göre din sosyolojileri teşekkül ettiğini ifade etmiştir. Yani Şerif Mardin, her sosyoloğun kendi çalışma alanı içinde din sosyolojisine katkıda bulunduğuna dikkat çekmiştir. Bu tutumu ile kendi pozisyonunu belirleyen Mardin, Cumhuriyet dönemi din merkezli sosyolojik tahlillerine ilişkin ipuçları vermiştir (Mardin, 2019, 39). En temelde dinin fonksiyonlarından bahsederken, dinin kültürün altında olduğunu işaret etmiştir. Dinin, insanlara dünyaya özel gözlüklerle görmeyi sağlayacak, kavramsal görüş imkanları sağladığını ifade etmiştir. Yani ona göre din, bir semboller kümesidir. Şerif Mardin, dinin siyasal ve toplumsal alandaki kurumlarla olan ilişkisini anlatmaya çalıştığını belirtmiştir (Mardin, 2019, 63). Çalışmasında ‘din sosyolojisi açısından İslam’ başlığını koyarak Türkiye toplumunun dinsel alandaki sosyolojik tespitlerini inceleme alanı bulmuştur. Şerif Mardin’in tüm çalışmalarında din sosyolojisine bir disiplin bağlamında değil toplumsal okuma bağlamında yaklaşım Weberyan (anlayıcı) bir okuma yaptığının göstergesidir.

Mardin, din sosyolojisi alanında bir metot anlayışı getirmek istemesiyle de ayrı bir konuma sahip bir öncül isimdir. O, Osmanlı Devleti’nin ve Türkiye Cumhuriyeti’nin toplumsal yapısını ve aynı zamanda modernleşme süreçlerini araştırmalarının merkezine koymuştur. Ancak bu araştırmaları büyük ölçüde dini (İslam dini), merkeze konumlandırarak yapmıştır (Serin, 2023, 569). Bu anlamda Türkiye’de din sosyolojisinin öncüleri arasında yerini almıştır⁶.

Son tahlilde hazırlık dönemi olarak kodlanan birinci dönemde din sosyolojisi araştırmaları Cumhuriyet rejimi devriminin beraberinde getirdiği toplumsal krizler ve geçiş kurumlarının araştırılmasını içermiştir. Aynı dönemde Osmanlı kurumları ve Cumhuriyet’e geçişte yaşanan sosyal ve siyasal değişimde toplumsal yapıda ortaya çıkan yeni toplumsallıklar araştırılmıştır. Ayrıca eserlerde, medeniyet inşası, Türkiye ve İslam ilişkisi, Kıta Avrupası din çalışmaları örnekliğinde Türkiye’nin sosyal yapısı işlenmiştir. Hazırlık dönemi bir anlamda geçiş döneminin temel özelliklerine odaklanmıştır. Özellikle

⁶ Bkz. Günerigök, Mustafa. *Türkiye’de Din Sosyolojisi- Şerif Mardin Örneği*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.”

Prens Sabahattin gibi öncüler araştırmalarında çeşitli toplumlarda dini tezahürlerin arz ettikleri çeşitliliği ön plana çıkarmışlardır. Ancak kurumsallaşma dönemi için asıl önemli katkıda bulunan kişinin Ziya Gökalp olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ziya Gökalp, Durkheim ekolünün temsilciliğini yapmış ve onun yöntemiyle Türkiye sosyolojisine katkıda bulunmuştur (Günay, 2018, 203). Son olarak hazırlık döneminin diğer dönemlerden ayrılan en temel noktası, cumhuriyet döneminin kuruluşuna şahitlik etmesidir. Bu süreçte Kıta Avrupası'nda oluşan akımların etkisinde kalan araştırmacılar veya sosyal bilimciler, yaşanan sosyal ve siyasal değişim karşısında Türkiye Cumhuriyeti'ni tarihsel bir okuma ile sosyal kurumlarıyla ele almışlardır. Ayrıca hazırlık dönemindeki din sosyolojisi çalışmaları genel anlamda üniversite dışından yapılan çalışmalar olarak gerçekleşmiştir.

2. Kurumsallaşmış Din Sosyolojisi: İlk Temsilcileri '1949-2000'

Cumhuriyetin kuruluşundan ortalarına kadar din sosyolojisi disiplinde, Batı literatüründen elde edilmiş birikimlerin tercümesi ve Kıta Avrupası'ndaki temsilcilerin yöntemleri örnek alınarak toplumsal okumalar yapıldığına şahitlik edilmiştir. Ancak din sosyolojisi disiplini, akademik anlamda ilk kez 1949 yılında Ankara Üniversitesi bünyesinde kurulan İlahiyat Fakültesi ile kurumsallaşma sürecine girmiştir. Bu fakültenin açılmasıyla din sosyolojisi disiplinin bir gelenek olması ve bu alanda çalışan akademisyenleri bir araya getirmesi bakımından önem arz etmiştir. Nitekim Çapcıoğlu ve Kenevir (2017), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi bünyesinde, birçok doktora ve yüksek lisans tezi yazıldığını ifade etmişlerdir. Nitekim bu tezler, sosyal değişimler ile din, din-toplum ilişkileri, dini gruplar sosyolojisi (Nakşibendilik, Mevlevilik vb.), siyaset, medya, suç, dindarlık vb. başlıklarda toplanmıştır. Ayrıca yapılan din sosyolojisi anabilim dalı koordinasyon toplantılarında, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi hocalarının öncülüğünde 'Toplum Bilimleri Dergisi' çıkarılması kararı alınmış ve dergi 2009 yılında okuyucusuyla buluşmuştur (Çapcıoğlu- Kenevir, 2017, 70). Aynı dergi halihazırda sosyal bilimler alanında genişlemiş ve yayın hayatına devam etmektedir.⁷ Görüldüğü gibi Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi din sosyolojisi anabilim dalının kurumsallaşmada öncü bir kurum olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamda din sosyolojisi ana bilim dalında ülkemizin yetiştirdiği ilk din sosyoloğu olan M. Taplamacıoğlu, eserleriyle Türkiye'de din sosyolojisinin kurumsallaşması ve gelişimine önemli katkıda bulunmuştur (Akyüz-Çapcıoğlu, 2015, 106).

7 Detaylı bilgi için bkz. <https://toplumbilimleri.com>

Mehmet Taplamacıoğlu, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınlarından çıkardığı '*Din Sosyolojisi*' eseri ile kurumsallaşma aşamasına bir rehber niteliğindedir (Taplamacıoğlu, 1963, 1). Taplamacıoğlu, din sosyolojisini genç bir bilim olarak ifade etmektedir. Bu anlamda din sosyolojisi disiplininin, çok açık ve kolayca belirtilen münasebetlerle, sosyolojiye bağlı olduğu kadar dinler etüdüne de bağlı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre din sosyolojisi özel bir sosyoloji olarak kendini gösteren bir disiplindir (1963, 4-5). Ayrıca Taplamacıoğlu aynı eserinde, Max Weber, Ernst Troeltsch, Joachim Wach, Gustav Mecsching, gibi Kıta Avrupası'ndaki din sosyoloğu ve din sosyolojisi öncülerinin kavramlarını ve düşüncelerini ele almıştır. Ayrıca Taplamacıoğlu birçok makale ele almış ve karşılaştırmalar yapmıştır.

Taplamacıoğlu 1958-59 yıllarında İlahiyat Fakültesi Dergisi'nde çıkan '*Din Sosyolojisi Çalışmaları (Batıda ve Bizde)*' başlıklı bir makale kaleme almıştır. Bu makalede, Fransa'da din sosyolojisi, İngiliz din sosyolojisi, Birleşik Amerika'da din sosyolojisi, Türkiye'de din sosyolojisi çalışmaları başlıkları mevcuttur. Fransa'daki din sosyolojisi öncülerini ve çalışma süreçlerini 3 aşamaya ayırmıştır. Din sosyolojisinin Augusto Comte ile başladığını, ancak modern Fransız din sosyolojisi disiplininin kaydedilen ilk yönelişlerinin Emile Durkheim, Lucien Levy-Bruhş, Marcel Mauss ve benzeri çağdaş bilginlerin eserlerinde biçim değiştirdiğini ifade etmiştir (Taplamacıoğlu, 1959, 56). Hatta Fransa'da din sosyolojisinin en başta tarih felsefesi, hayat ve cemiyetin ilerleme ve gelişimini yeniden ele almak üzere yapılmış bir ansiklopedik çalışma olarak tasavvur edildiğinden bahsetmiştir. Taplamacıoğlu, Fransız din sosyolojisine ilişkin, tarih felsefesi ve sosyolojiyi metot yönünden birbiriyle aynı sayan Augusto Comte doktrininden yakasını kurtaran Durkheim'ın, dinsel grupları içine alan toplumsal zümreler tipolojisi kurmayı denediğini belirtmiştir. Ancak Durkheim dinin mahiyeti konusunda Comte ile aynı düşüncede olduğunu vurgulamıştır (1959, 56).

Fransız din sosyolojisinde ikinci temayülün, Paul Foucart, Max Müller, Robertson Smith, Arnold Van Gennep gibi isimlerin Hristiyan olmayan dinler üzerindeki çalışmaları ile şekillendiğini ifade etmiştir. İkinci temayülde dinsel yani teolojik görüşlerden uzak bir din bilimi kurmak amaçlanmıştır. (1959, 56). Fransa'da belirlenen üçüncü temayül ise din sosyolojisinin amaç, metot ve alanı hakkında daha açıklayıcı bilgilerin yer aldığı dönemdir. Dini, ilahiyat ve felsefe açısından inceleyen aydınlar arasında ve sosyolojik yönden araştıranlar arasında bir yakınlaşma söz konusu olmuştur. Bu konuda en iyi örneklerin ise Robert Will, Gabriel Le Bras, Maurice Leenhart gibi aydınlar olduğu belirtilmiştir. Tüm bu değerlendirmeler Türk din sosyolojisini de etkilediği

için önemlidir. Nitekim Fransa'daki din sosyolojisi geleneği aynı zamanda Türkiye'deki din sosyologlarının ilgisini çekmiştir.

Taplamacıoğlu, din sosyolojisi alanındaki çalışmaların Oxford ve Cambridge üniversitelerinde Max Müller'in dinler tarihi etütleriyle devam ettiğini, Birleşik Amerika'da ise din sosyolojisinin Tallcot Parsons, Cooley gibi aydınların eserlerine konu olduğunu, Max Weber'in alandaki son derece etkili konumunu belirlemiş, Türkiye'deki din sosyolojisi alanındaki çalışmaların da yine bu çalışmalar ışığında inşa edildiğini göstermiştir. Ayrıca Max Weber'in bu konumunun, W. F. Albrigh'tin sentetik eserlerinde kendini gösterdiğini, hatta bu eserde '*Taş Devrinden Tek Tanrıcılığa*' konusunun işlendiğini belirtmiştir (1959, 59). Bu çerçevede Türkiye'deki din sosyolojisi çalışmalarının Ziya Gökalp, Hilmi Ziya Ülken, İsmail H. Baltacıoğlu, Prof. Mehmet Karasan gibi isimler öncülüğünde kaleme alındığını ifade etmiş, hazırlık döneminde bu isimlerin ilgili çalışmalardan yola çıkarak din sosyolojisi alanında okumalar yaptıklarını ortaya koymuştur. Aynı zamanda Taplamacıoğlu, Kıta Avrupası'ndaki din sosyolojisi geleneklerini ayrı ayrı ele alarak, Türkiye'de oluşacak kurumsallaşmaya sosyolojik bir rehber hazırlamıştır.⁸

Din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşmasının öncüsü ve gelişimine önemli bir katkıda bulunan ise Ünver Günay'dır. Günay, bu dönemde ele aldığı '*Din Sosyolojisi*' eseriyle alanın öncüsü olmuştur. Günay eserinde, din sosyolojisinin temel mesnetlerini, sosyolojinin konusu ve metodu hakkında genel bilgileri, sosyolojinin bölümleri ve din sosyolojisini, din sosyolojisinin bilimler tasnifindeki yerini ve konusunu, tarihçesini, Türkiye'deki gelişimini, sosyolojik bir bütünlük içerisinde ele almıştır. Eser hali hazırda Türkiye'de din sosyolojisi alanında önemli bir konumu işgal etmektedir (Günay, 2018, 1). Ona göre din sosyolojisi, ister sosyolojik araştırma geleneğine bağlansın, isterse din bilimlerinden sayılsın her halükârda din hakkında sosyolojik bir inceleme olarak tanımlanmıştır (2018, 15). Günay din sosyolojisinin 'toplumun incelenmesi ve dinin incelenmesi' bağlamında bir bağımlılık ile açıklamaya çalışmıştır.

Günay, Batı'da (Kıta Avrupası kastedilmektedir) pek çok ülkede din sosyolojisi alanında önemli çalışmalar gerçekleştirildiğini ifade etmiştir. Bu süreçlerde ülkemizde sistematik ve tarihi manada bir din sosyolojisi disiplininin

⁸ Ayrıca Taplamacıoğlu, Alman din sosyolojisinin öncülüğü vurgulamıştır. Alman din sosyolojisi temsilcilerinden Hegel, Wundt, Ludwig, Richter, Marx, Toennies, George Simmel gibi isimlerinin en önemli temsilciler olduğunu ifade etmiş ve din sosyolojisinin öncülerinden oldukları değerlendirmiştir. Ayrıca Dilthey gibi hermenötikçilerin de sistematik yönden değer taşıdığını ileri sürmüştür.

varlığından söz etmenin mümkün olmadığını belirtmiştir. Ancak başka bir makalesinde kendine has bir araştırma alanı, konusu, amacı olan bir disiplin olarak değerlendirmiştir. Ayrıca bilimsel bir açıdan araştırmada izleyeceği, yöntem ve teknikleri ile din sosyolojisi, disiplininin sistematik ve bağımsız bir bilimsel olarak ortaya çıkmasının uzun bir tarihsel geçmişe sahip olduğunu ifade etmiştir (Günay, 2006a, 8). Yine din sosyolojisi eserinde birçok akademisyenin disipline katkıda bulunduğunu ifade etmiştir.⁹ Aynı zamanda Günay, Batı’daki din sosyolojisi disiplininin tek bir çizgide ilerlemeden farklı düşünce ve anlayışlara sahip bir şekilde, din sosyolojileri örnekleri olduklarını değerlendirmiştir (2006, 10). Çalışmadaki dönemsel düşünceleri destekler nitelikte ele aldığı ‘*Kurumsal Yaklaşım ve Türk Sosyolojisi*’ makalesinde Günay (2006b), çağdaş bir Türk sosyoloğunun değerlendirmelerini dikkate alarak Türk sosyolojisi, felsefi, spekülative ve hatta skolastik bir verimsizlikten (1940’lı yıllar ifade edilmektedir), bilimsel, ampirik ve araştırmacı bir aşamaya (1960 lar sonrası için ifade etmektedir) geçmiştir. Günay, din sosyolojisi disiplininin de bu tarihlerde kurumsallaşmaya¹⁰ başladığını ifade etmiştir (Günay, 2006b, 512).

Bir makalede Ünver Günay’ın sosyolojik incelemelerinin Türk toplumsal yapısı üzerinde yoğunlaştığından ve toplumsal hayatın dini görünümleri ile ilgili konuları inceleme alanı olarak seçtiğinden bahsedilmiştir. Aynı zamanda metod ve yöntem konusunda önemli katkılarda bulunan Günay, nitel ve nicel yöntemleri aynı anda kullanması ile temayüz etmiştir. Günay, Türkiye’de toplumsal alanında dini hayatı incelemiş, din-laiklik, Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasındaki rolü, tasavvuf alanındaki sosyolojik tahliller gibi alanlarda tipolojik araştırmalar yürütmüştür (Bodur, 2009, 1).

Son tahlilde örnek din sosyologları olarak bu bölümde işlediğimiz Mehmet Taplamacıoğlu ve Ünver Günay’ın, Türk din sosyolojisinin kurumsallaşmasında önemli katkılarının olduğu görülmüştür. Her iki din sosyoloğu

⁹ Detaylı bilgi için bkz. Eserde Mehmet Taplamacıoğlu’nun Din sosyolojisi eserine dikkat çekilmiştir. Aynı zamanda Türkiye’de din sosyolojisine, Ahmet Rıza, Ahmet Şuayb, Bedii Nuri, M. Satı Bey, Prens Sabahattin, Celal Nuri, Ziya Gökalp ve Mehmet İzzetin çalışmalarında sosyal konular arasında dini hadiselerin üzerinde önemle durduklarına işaret etmiştir. Ayrıca Ankara İlahiyat Fakültesinin öncülüğüne dikkat çekerek, Hans Freyer’in, Mehmet Karasan’ın, Mehmet Taplamacıoğlunun Din sosyolojisi notları ve eserlerinin önemine ve öncülüğüne dikkat çekmiştir. Son olarak B. İnandı’nın J. Wach’a ait Din sosyolojisine giriş eserini tercüme ettiğini, Şerif Mardinin din ve ideoloji eserinin ve birçok makale ve bilimsel kitabın din sosyolojisi açısından önemine dikkat çekmiştir.

¹⁰ Bu çalışmada kurumsallaşma dönemi olarak ifade edilen süreç, Ünver Günay gibi öncü sosyologların görüşleri neticesinde belirlenmiştir.

da Kıta Avrupası merkezli sosyolojik geleneği temel alarak Türkiye'deki toplumsal yapıyı çözümlenmeye çalışmıştır. Bunu yaparken aynı zamanda Kıta Avrupası'nda oluşmuş tarihsel din sosyolojisi geleneğini detaylı bir şekilde eserlerinde işlemişlerdir. Özellikle Türkiye'nin ilk din sosyoloğu olan Taplamacıoğlu'nun '*Din Sosyolojisi*' eseri ülkemizde ele alınan ilk detaylı din sosyolojisi eseridir (Çapcıoğlu, 2009, 226). Dolayısıyla her iki din sosyoloğu ülkemizde yetişen ve yerel literatürü inşa eden neslin öncüsü olmuştur.

3. Din Sosyolojisinde Yerel Literatürün Oluşumu: 2000 Sonrası

Toplumsal değişme, sosyolojinin doğduğu zemin dikkate alındığında ilk dönem sosyologlarından başlamak suretiyle sosyologların temel araştırma alanlarını oluşturmuştur. Hatta sosyoloji bilimi bir değişim bilimi olarak da ifade edilmiştir (Güngör, 2021, 24). Aynı durum din sosyolojisi bilim dalı içinde geçerlidir. Sanayi devrimi sonrası toplumsal yapı ile bugünkü toplumsal yapı arasında büyük bir değişim yaşanmıştır. Yaşanan bu değişim sürecinde toplumsal alandaki krizlere çözüm bulmak için sosyolojik bilgiler üretilmiştir. Benzer bir süreç Türkiye için de geçerlidir. Nitekim Osmanlı İmparatorluğu sonrası Türkiye, cumhuriyet rejimine geçmiş ve din merkezli çalışmaların odak noktası haline gelmiştir. Bu bölümde kurumsallaşma süreci sonrası oluşan yerel katkıların din sosyologlarının çalışmaları ile örneklendirilerek açıklanması ve tipolojileştirilmesi hedeflenmiştir. Yani sosyal değişimlere paralel olarak din sosyologları sosyolojik konulara odaklanmış ve yerel dini kültürü ele alarak sosyolojik tahlil yapmışlardır.

Bu anlamda cumhuriyet rejimi sonrası Türkiye'de din sosyolojisi disiplini bağlamında çalışmalar yapan din sosyologları, toplumsal süreçler ve gelişmeleri göz önünde bulundurarak çalışmalar yapmışlardır. Dolayısıyla kurumsallaşma dönemi sonrası oluşan yerel literatürün oluşması aşamasında dönemin siyasal, sosyal ve ekonomik şartlarına göre konular değişiklik göstermiştir. Nitekim Çapcıoğlu, yerel literatürün oluştuğu dönemi işaret ederek, din sosyolojisi disiplininin bilimsel çalışmalarda Türkiye'de vuku bulan önemli sorunlara ilgi gösterdiğini ifade etmektedir. Yani tez konuları, araştırma başlıklarına dikkat edildiğinde, modernleşme, göç, kentleşme, dini hayat, sosyal değişme ve gecekondulaşma gibi alanlarda yoğunlaşmıştır (Çapcıoğlu, 2009, 229). Ayrıca son dönemlerde din sosyolojisi disiplini alanında çalışan akademisyenlerin arasındaki iletişimin arttığı ifade edilebilir. Özellikle iletişim ağlarının gelişmesi ve yeni internet sitelerinin oluşmasıyla yerel literatüre katkıda bulunan akademisyenlerin birbirlerinin çalışmalarından haberdar ol-

dukuları bilinmektedir. Bundan dolayı 2020 yılında www.dinsosyolojisi.com.tr adresiyle web sitesi kurulmuştur.¹¹ Diğer yandan yerel literatür çalışmalarını Türkiye'de din sosyolojisi alanında yapılan çalışmaları bütüncül olarak ele alan, Sarıkaya ve Gençaslan (2022) da din sosyolojisi alanında 2016-2020 yılları arasında yapılan doktora, yüksek lisans ve akademik makalelerdeki konu başlıklarını incelemişlerdir. Bu konuları; dini gruplar, din ve toplum, modernizm, postmodernizm, sekülerleşme, göç, medya, siyaset, ekonomi, radikalleşme, Kuran sosyolojisi, kuşak çalışmaları, aile, toplumsal cinsiyet, toplumsal değişim, dini hayat ve dindarlık ile din arasındaki ilişkiler oluşturmaktadır (Sarıkaya- Gençaslan, 2022, 77).

Subaşı *Türk Aydınının Din Anlayışı* eserinde Türk aydınının, her zamankinden daha yoğun olarak toplumsal alandaki gücünü tazeleyerek artıran din kurumu karşısında, hangi tutum ve düşünce örgütlenmeleri için kullanıldığını göstermeye çalışmıştır. Çalışmada 1980 sonrası Türk aydınının din karşısındaki konumunu tarihsel temelleri geriletmezsizin ele alınmıştır. Bu vesile ile Türk aydınının hangi tarihsel ve sosyolojik kırılma ile ortaya çıktığı belirlenmeye çalışılmıştır. Tanzimat'tan sonra yeni merkezi elitlerin oluştuğu, kadrolaşmanın, entellektüelliğin ve saraydan topluma sarkabilecek toplumsal evrilmenin öncüleri oldukları ifade edilmiştir. Yani Batı merkezli din-aydın ilişkilerinin Türkiye'ye ithal edildiği, aydınların siyasal bir bölünmeyle karşı karşıya olduğu, ayrıca aydınların din, inanç ve düşünce özgürlüğü, laiklik, dinde reform, ilerçilik ve gericilik gibi konularda refleks tutumlar gerçekleştirdikleri değerlendirilmiştir. Çalışma, bu refleks tutumları incelemek amacıyla, C. Meriç, E. Güngör, Ş. Mardin, M. Belge, İ. Özel ve A. Bulaç ile sınırlandırılmıştır (Subaşı, 1996, 309).

Bilgin (2001) ise *Sosyo-Kültürel Şartların Fıkıh-i Hükümlere Etkisi (Dini Hukukun Toplumsal Kaynakları Üzerine Sosyolojik Araştırma)* başlıklı doktora tezinde sosyal değişmeye odaklanmış tarihsel bir süreci değerlendirmiştir. Bu tutum tıpkı kurucu sosyologların geçmiş dönem toplumları için gerçekleştirdikleri bilimsel tutumları ile benzeşmektedir. Nitekim Bilgin, 16. yüzyılda yetişmiş büyük fakihlerin, taklit çağının genel özellikleri dışına çıkmadığını iddia etmiştir. Yani fakihlerin İslam hukuku bağlamında hüküm verirken, toplumsal alanda var olan sorunların çözümüne odaklandıklarını ifade etmiştir.

¹¹ Detaylı bilgi için bkz. Din sosyolojisi alanında yapılan sosyolojik tahliller ve müelliflerinin yazıları, Türkiye'de din sosyolojisi çalışmalarını tanıtan bir sitede özet olarak ele alınmıştır. Site Prof. Dr. Özcan Güngör öncülüğünde, din sosyolojisi alanında yayınlar yapan bir site olarak kurulmuştur. <https://dinsosyolojisi.com.tr/din-sosyologlari/>

Ayrıca fakih sosyal bir problem karşısında, mezhebinde birden fazla görüşle karşılaştığında, kendi düşünce dünyasındaki toplumsal düzene paralel olarak sosyal olguya yaklaşmıştır. Son tahlilde ele alınan fakih sembolü, bir taraftan dini kaygıları taşıırken, diğer yandan sosyal yapının bir düzen içinde ilerlemesi için naslara aykırı da olsa zahirine aykırı olmayan uygulamaları kabul etme eğiliminde hareket etmiştir (Bilgin, 2001, 184).

Diğer yandan Arabacı *'Türk Din Sosyolojisi İmkân ve Sorunlar'* eserinde Batıdaki örneklerinde olduğu gibi Türkiye'de de toplumsal yapının kendi özelliklerinden hareketle oluşan sosyal olay ve olguları din sosyolojisi bağlamında ele almanın önemini vurgulamaktadır (Arabacı, 2006, 1). Nitekim Türkiye'de bir dönem oldukça önemli sosyal olay ve krizlerin merkezinde yer alan Alevi/Bektaşileri sosyolojik olarak ele alan Güngör, *Günümüz Alevi-Bektaşi Kimliğine Dair Sosyolojik Bir Araştırma* başlıklı doktora tezinde, bir dini grup olan Aleviliği kimlik bağlamında ele almıştır. Aynı zamanda Cumhuriyet'in ilk döneminde Alevi/Bektaşi'lerin sekülerleşme politikalarına verdikleri radikal desteğin, dini kimlik olarak hiçbir dinsel talepte bulunmamak şeklinde görünürlük kazandığını değerlendirmiştir (Güngör, 2007, 5).

Çapcıoğlu ise *'Sosyo-Politik Tutumlar ve Dindarlık İlişkisi-İlahiyat Fakülteleri Örneği'* başlıklı doktora tezinde modernleşme sürecinde üniversite bünyesindeki gençliğin sosyo-politik tutumlarında meydana gelen başlıca farklılaşmaları ilahiyat fakülteleri örneğinde ele alınmıştır. Tezde gelenek, modernleşme, muhafazakarlık ve demokrasi ilişkileri üzerinde durulmuş ve din öğretiminin tarihsel süreci ele alınmıştır. Elde edilen bulgular bu teorik çerçeve ile desteklenerek tavsir edilmiştir (Çapcıoğlu, 2007, 9). Ayrıca Çapcıoğlu, din sosyolojisi disiplininin gelişimi ve yerelleşmesi için birçok makale ve eser ortaya koymuştur. Bu eserlerin temel konuları, sosyolojiye giriş, Türk kültürü ve sosyolojik tarafı, halk inanışları ve uygulamaları, sekülerleşme, küreselleşme, sosyal değişim gibi din merkezli sosyolojik katkılar sunan konulardır. (Kirman - Çapcıoğlu, 2015, 7, Gürsoy - Çapcıoğlu, 2007, 1).

Abdurrahman Kurt ise *Din Sosyolojisi* eserinde Kıta Avrupası geleneğine bağlı kalarak tarihsel bir süreçle din sosyolojisinin temel konularını kurucu sosyologların görüşleriyle ele almıştır (Kurt, 2012, 11). Ayrıca İşadamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme eseriyle uygulamalı sekülerleşme çalışması gerçekleştirmiştir. Nitekim Kurt, sanayileşme din ilişkisinin, Kıta Avrupası'nda ortaya çıktığından beri sosyolojinin temel ilgisini oluşturduğunu ifade etmektedir. Bir sanayi şehri olarak tasavvur ettiği Bursa şehrindeki iş insanlarının sekülerleşme ve dindarlık ilişkisini sosyolojik yöntemle anlamaya çalışmıştır

(Kurt, 2009, 133). Diğer bir çalışması hem de doktora tezi olan *Bursa Sicillerrine Göre Osmanlı Ailesi* eserinde toplumsal yapının temelini oluşturan aile kurumunun, toplumsal alanda sürekli bir etkileşim ve değişim içinde olduğunu vurgulamıştır. Bütün dinlerin aile kurumuna önem verdiğini ifade etmiş ve hızlı sosyal değişmelerin yaşandığı çağımızdaki aile kurumundan farklı olarak Tanzimat dönemindeki aile kurumunun temel yaşantısına ilişkin sosyolojik verileri incelemiştir (Kurt, 2013). Yaptığı araştırmalarda Kıta Avrupası geleneğinden kopmadan Türkiye özelinde sistematik araştırmalar yapan Kurt, sosyal değişmelere odaklanmıştır.

Okumuş ise dini meşruiyet, toplumsal değişme, çatışma ve çözülme gibi alanlarda çalışmalar yapmıştır. Nitekim ele aldığı *Toplumsal Değişme ve Din* eserinde din-toplum ilişkilerinde toplumsal değişimle dinin karşılıklı ilişkileri olmazsa olmaz konu olarak ele alınmıştır. Hatta toplumsal değişim ilişkilerinin din sosyolojisinin ana konularından olduğunu belirtmiştir. Toplumsal alanda din kurumunun önemine dikkat çekmiş ve Comte, Durkheim, Spencer, Marx, Weber gibi kurucu sosyologların dini sosyal hayatın vazgeçilmez bir unsuru olarak tanımlamalarını örneklemiştir (Okumuş, 2015, 12).

Ataman ise yine Kıta Avrupası geleneği ve Amerika'da ortaya çıkan sosyolojik kavramlara ilgi duymuş ve Türkiye'de yerel katkının oluşmasında rol oynamıştır. Nitekim Ataman, *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din* başlıklı eserinde Durkheim ve Rousseau'un sivil din için temel görüşleri ele aldıklarını ifade etmiş, ardından Robert Bellah'ın sivil din teorisini ele alarak din sosyolojisi disiplini bağlamında değerlendirmiştir. Ayrıca Ataman, politik-teolojik bağlamdan bağımsız bir sivil dinin oluşmayacağı düşüncesini önemli görmektedir. Yani çalışmada benzeri birçok tanım ve düşünceden hareketle sivil din tartışmalarında sosyolojik, siyasi ve teolojik bakış açıları ile katkıda bulunmak istemektedir. (Ataman, 2014, 10). Ayrıca *Dini Gruplar, Siyaset ve Bürokrasi* eserinde editör olan Ataman, toplumsal yapıda bulunan dini grupların siyasetle ilişkilerini de yakinen incelemiştir. Aynı eserde Vejdi Bilgin ve İsmail Güler de editör olarak bulunmuş ve yerel literatüre ayrı bir katkıda bulunmuşlardır. Bu eser, 15 Temmuz darbe girişimi sonrası oluşan dini grup tartışmalarının merkezinde gerçekleşmiştir. Nitekim dini grupların, siyasetle ilişkisi, finans kaynakları, kitle iletişim araçlarının kullanımı konusunda sosyal değişim geçirdikleri ifade edilmiştir. Bu değişimler; siyasi tarih, sosyoloji, psikoloji, tasavvuf, mezhepler tarihi, hukuk alanlarında uzman olan hocaların bir araya gelerek ele aldıkları bir metinle ele alınmıştır (Ataman vd. 2017). Görüldüğü üzere yapılan editörlü eserlerde güncel sosyal krizlerden sonra

sosyolojik tahlillerin yapıldığı ve kurumsallaşma sonrası yerel literatürün sosyal krizlere verdiği cevaplar yer almaktadır.

Diğer yandan Macit, din ve siyaset ilişkisinde eserler vermiştir. *Dünya Dil Sistemi ve Dini Söylem Laik demokratik Sistem ve Teoloji* başlıklı eserinde laik demokratik bir sistemde dinin ve dindarlığın imkanını çözümlmeyi hedeflemiştir (Macit, 2010). Aydınalp ise *Din ve Dünyevileşme Kuzey Kıbrıs Örneği* eserinde Kuzey Kıbrıs Türk toplumunun dini inanç, ibadet ve sosyal boyutlarına yönelik tutumlarını ele almış, bu tutumların duygu, düşünce ve davranışlarda sosyolojik göstergelerdeki farklılaşmalarını tespit etmeye çalışmıştır (Aydınalp, 2018, 17). Bodur ise *Klasikten Bugüne Dini Hareketler 'Sosyoloji Yazıları'* eserinde Harici hareketi ve Kerbela vakası sosyolojik perspektiften ele alınmıştır. Bodur bu hareketlerin ortaya çıkmasında dini faktörlerden ziyade sosyal, siyasi, ekonomik ve kültürel şartların oldukça önemli olduğunu ön plana çıkarmıştır. Ayrıca eserde Moonculuk Hareketi, FETÖ örgütü ile mukayese edilmiş ve sosyolojik tahliller yapılmıştır. Eserde, Türk Modernleşmesi Bağlamında Din ve Milli Kimlik: Hasan Basri Çantay örneğinde ele alınmış, Vehabilik din sanat ilişkisinde işlenmiş, sosyolojinin önemli konularından olan din ve ekonomi ilişkisi 'Muhafazakâr İş adamları ve İslami Girişimcilik: Kahraman Maraş Örneği' isimli bölümde ele alınmıştır. Dinin; sosyal, siyasal, ekonomik, sanat, kültürel, demografik yönleri, belirlenmiş örnek şahsiyetler ve dini kurumlar bağlamında ele alınmıştır (Bodur, 2021, 11). Bodur, Durkheim ve Weber'in dinin geleceği ile ilgili öne sürdükleri tezlerin sosyal bilimciler için bir dayanak oluşturduğunu ve gelenek halinde devam ettiğini ifade etmiştir. Özellikle Durkheim'ın antropolojik verileri göz önünde bulundurarak dinin kökeni hakkında ileri sürdüğü tezinin, gelecekte yapılan sekülerleşme ve din alanındaki bütün teorilerin ana çerçevesini oluşturduğunu aktarmıştır (Bodur, 2021, 12).

Yerel literatürün sosyal değişimleri son dönemlerde gelişen medya ve iletişim araçlarının etkisi ile açıkladığı da bilinmektedir. Nitekim Dereli '*Dini Kimliklerin Sosyal Medyada Akışkanlaşması: Siber-Etnografik Bir Araştırma*' başlıklı tezinde dijital din sosyolojisi çalışması gerçekleştirdiğini vurgulamıştır. Araştırmasında dini kimliğin günümüz yaşantısında aldığı yeni görünlere odaklanmıştır (Dereli, 2018, 9). Dereli, dini yaşantının sosyal medyada görünümünü gündelik hayat bağlamında ele almış ve online kimliklerin oluştuğunu ifade etmiştir. Buna bağlı olarak dini kimliklerin online ve offline uzamlar bağlamında akışkanlaştığı ve dindarlığın bu uzamlar geçişkenliğinde deneyimlendiğini vurgulamıştır (Dereli, 2018, 329). Haberli ise '*Sanal Din*'

eserinde dinin internet ortamına taşınmasıyla bireylere sunduğu imkanları dini grup ve cemaatler bağlamında değerlendirmiştir. Sanal ortamda geleneksel ve yeni dini grupların/akımların üyelerine sundukları imkanlar ele alınmıştır. Sonuçta değişim gösteren yeni sosyal alan sanal alem bağlamında analiz edilmiş ve örnek siteler içerik analiziyle anlaşılmaya çalışılmıştır (Haberli, 2014, 12).

Görüldüğü üzere her bir din sosyoloğu güncel çalışmalarının konularını toplumsal değişimlere odaklamış ve din merkezli okuma gerçekleştirmiştir. Bu tutum dini grup, sosyal grup veya yeni sosyalleşme aracı olan sosyal medya bağlamında gerçekleşmiştir.

Ancak bu bölümde din sosyolojisi çalışmalarının konu anlamında literatürdeki konumu işlendiği için bütün din sosyologları¹² ele alınmamıştır. Dolayısıyla konuların sosyal değişimi gösterilmeye çalışıldığı için örnek akademisyenler ele alınmıştır. Son tahlilde yerel literatürün oluşmasının en temel göstergesi Türkiye’de bulunan sosyal grupların her birinin çalışma alanına dahil olmasıdır. Yani yerel literatürün öncü isimlerinin; modernleşme, göç, dini gruplar, sekülerleşme, kentleşme, dini hayat, gençlik çalışmaları, cinsiyet, kadın, feminizm, siyaset, ideoloji, tarih, gelenek, kültür, teknoloji, yeni toplumsallaşma aracı sosyal medya vb. alanlarda din ile ilişkili çalışmalar yaptığı görülmüştür. Bu durum yerel literatür öncülerini kurumsallaşmış ve hazırlık dönemi öncülerden ayırmıştır.

Sonuç

Türkiye’de din sosyolojisi bilim dalı Cumhuriyet’in kuruluşundan itibaren kurumsallıktan uzak bir şekilde oluşmuş ancak bilimsel olarak kurumsallaşma sonrası bağımsız bir disiplin olarak değerlendirilmiştir. Nitekim

¹² Nitekim, sosyal değişim, din, devlet ve hukuk ilişkileri bağlamında çalışmalar yapan Prof. Dr. Ali Coşkun ve eserleri, toplumsal değişim, İslam Sosyolojisi bağlamında çalışan ve eserler veren Prof. Dr. Adil Çiftçi, modernleşme, şiddet kültürü, mitoloji ve din, Cumhuriyette din anlayışı alanlarında eserler veren Prof. Dr. Mehmet Akgül, göç, Ortadoğu ve din, sosyal değişim alanlarında Prof. Dr. Celaleddin Çelik, Konya’da dinsel topluluk ve cemaatler, şehir ve alimleri, Osmanlı aile yapısı gibi alanlarda çalışan Prof. Dr. Hayri Erten, Ayrıca Prof. Dr. Fazlı Arabacı, Prof. Dr. Selim Eren, Prof. Dr. Niyazi Usta, Prof. Dr. Talip Küçükcan, Prof. Dr. Mustafa Keskin, Prof. Dr. Celil Abuzer, Prof. Dr. Osman Eyüpoğlu, Prof. Dr. Erkan Perşembe, Prof. Dr. Ahmet Faruk Sinanoğlu, Prof. Dr. Mehmet Cem Şahin, Prof. Dr. Kemaleddin Taş, Prof. Dr. Fazlı Polat, Prof. Dr. Ramazan Uçar, Prof. Dr. Mehmet Ali Kirman, Prof. Dr. İhsan Toker, Prof. Dr. Yakup Coştu gibi akademisyenler üçüncü dönem yerel literatürün oluşmasında etkili olmuşlardır.

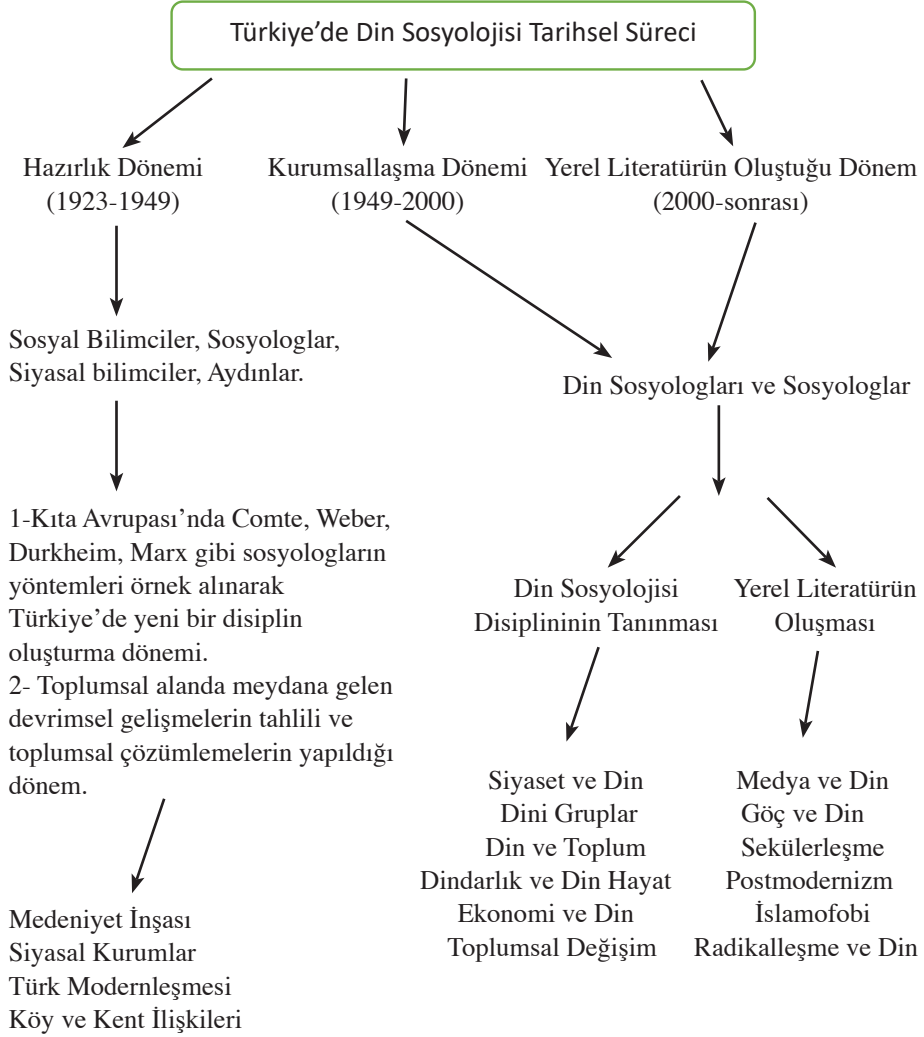
modernleşme/çağdaşlaşma süreci olarak ifade edilen Cumhuriyet'in kuruluş yılları, Osmanlı bakiyesi dini kurumlarının tasfiyesi sonrasında, sosyologlar yeni siyasal sistem ve toplumsal krizler alanında çalışmaya başlamışlardır. Ancak cumhuriyet devrimi sonrası kurucu elitler, dinin toplumsal alandaki etkisinin azaltılması için pozitivist bir anlayış benimsemiş olsalar da Şerif Mardin'in ifade ettiği halk dindarlığını hesaba katmamışlardır. Bundan dolayı Cumhuriyet'in radikal kanunları halk dindarlığı karşısında etkili olmamıştır. Bu süreçte dini kurumların toplumsal alandaki etkisinin kaldırılmasına yönelik itirazlar Terakki Perver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasına neden olmuştur. Bu parti muhafazakâr bir parti olarak nitelendirilmiş ve "gizli saltanatçılar" gibi suçlamalara maruz kalarak kapatılmışlardır. Bu partinin din sosyolojisi açısından önemi din-siyaset ilişkilerinden kaynaklanmıştır. Ancak parti ile ilgili sosyolojik çalışmalar ancak din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşmış döneminde detaylı olarak ele alınmıştır. Bu araştırmaların başını modernleşme ve Türkiye bağlamında Şerif Mardin çekmiştir. Son tahlilde din sosyolojisi disiplininin hazırlık döneminde sistematik bir inceleme alanı bulamadığı net bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bir sonraki aşama Kıta Avrupası geleneği bağlamında oluşan din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşma sürecidir. Bu süreçte sosyoloji disiplini bağlamında özel sosyoloji alanına dahil bir disiplin olarak din sosyolojisi kendi metot ve yöntemiyle toplumsal alana ilişkin çalışmalar yapmıştır. Ancak bu çalışmalar hala birçok açıdan açıklanmaya muhtaç sosyolojik kurum ve krizleri ele almamıştır. Bu çalışmalar ancak kurumsallaşma sürecinin doyum noktasına ulaşmasıyla yerel literatür sürecini başlatmıştır.

Çalışmada din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşma süreci üçe ayrılmış ve bu bağlamda birinci dönem, hazırlık dönemi; ikinci dönem ise din sosyolojisi kürsülerinin kurulmasıyla birlikte kurumsallaşmış dönem olarak kodlanmıştır. Üçüncü dönemde ise kurumsallaşma sonrası yerel literatürün olduğu dönem olarak değerlendirilmiştir. Her dönemin konu ve içerik olarak farklılıklar içerdiği net bir biçimde ortaya çıkmıştır. Çünkü sosyoloji ve din sosyolojisi disiplini sosyal değişimlerin bilimi olarak bilinmektedir. Nitekim bu sosyal değişimler her dönemde farklılıklar içermiştir.

İfade edilen birinci dönemde din sosyolojisine katkıda bulunan aydınlar, özel anlamda din sosyoloğu olarak değil sosyolog, sosyal bilimci vb. tabirlerle ifade edilmişlerdir. İkinci dönemde din sosyologları Kıta Avrupası bağlamında oluşan literatür çerçevesinde din sosyolojisi disiplininin kurumsallaşmasını sağlamış ve yerel literatürün de gelişmesinde etkili olmuşlardır. Üçüncü dönemde kurumsallaşma dönemi sosyologlarının öncülük yaptığı yöntemleri ve

652 • TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ GELENEĞİ VE KURUMSALLAŞMA SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ: CUMHURİYET DÖNEMİ ÖRNEĞİ

benimsedikleri bilimsel tutum örnek olmuştur. Bundan dolayı Türkiye özelindeki sosyolojik gruplar, cemaatler incelenmiş ve özellikleri ortaya çıkarılmaya çalışılmış ve nihayetinde yerel din sosyolojisi kültürü oluşmuştur.



Şekil 1. Türkiye’de din sosyolojisi bilimsel disiplininin tarihsel süreçte kurumsallaşma süreci ve konu değişimleri¹³

¹³ Tablo oluşturma aşamasında Koç, Mustafa. Türkiye’de Din Psikolojisi Çalışmaları (1949-2013) Üzerine Genel Bir Bakış. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. (Aralık 2015). Sayı 2. Makalesinden yararlanılmıştır.

Yukarıdaki şekilde görüldüğü üzere hazırlık döneminde, Türkiye’de din sosyolojisi çalışmaları dinin toplumsal alandaki etkisini sistematik bir metot şeklinde incelememektedir. Yani Cumhuriyet döneminde yaşanan devrimin siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik alanlarda ortaya çıkardığı sorunları, sosyal bilimciler kurumsallaşmadan ele alınmıştır. Örneğin yaşanan bir mübadele bir göç çalışmasından çok siyasal, sosyal ve tarihsel yönleriyle değerlendirilirken, günümüzde mikro sosyolojik din araştırmalarının temelini oluşturmaktadır.

Ancak kurumsallaşma süreci sonrası dinin sistematik bir metodoloji çerçevesinde üretilen tezler ve eserler maharetiyle, özellikle Batı merkezli üretilen teorik çerçevelere bağlı kalınarak geliştiği tespit edilmektedir. Öncül sosyologlar, sosyal bilimler alanına ilgi duyarken, Türkiye’nin toplumsal yapısının dinle bağlantısını ele almak durumunda kalmışlardır. Yani sosyologlar mevcut sosyolojik problemleri din merkezli okumuşlardır. Tüm bu çalışmalar, siyasi, sosyal, ekonomik vb. alanlarda ilerlemiştir. Örneğin Ziya Gökalp Durkheim ekolünün Türkiye temsilcisi olmuş ve bu bağlamda ürettiği kavramlarla din sosyolojisinin hazırlık döneminin öncüsü olmuştur. Ancak özellikle Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde kurulan Din Sosyolojisi Kürsüsü ve daha sonrasında ülkenin birçok yerinde kurulan din sosyolojisi kürsülerinin bu alanın kurumsallaşmasına katkıda bulunduğu aşıkardır.

Bu konuda Ünver Günay’ın tasavvufi hareketler ve dini grupları incelemesi örnek olarak gösterilebilir. Nitekim artık kurumsallaşmayla birlikte makro bir dinsel okumanın yerini dinin özel alanlarını teşkil eden yapılar, din sosyolojisi merkezli çalışmalara konu olmuştur. Bu durum din sosyolojisi disiplininin hem bağımsız bir disiplin olmasında etkili olmuş, hem de bilimler tasnifindeki yerinin din ve toplum bilimleri arasındaki köprü vazifesinin konu olarak ayrışmasını sağlamıştır. İkinci dönem sonrası, kurumsallaşma süreci din sosyologlarının öğrencileri veya bu dönemde alana katılan din sosyologları Türkiye’de bulunan toplumsal grupları sosyal değişme bağlamında ele almışlar ve üçüncü dönemi oluşturmuşlardır. Örneğin, cemaat, aile, sosyalleşme, dijitalleşme, kültür, gelenek, görenek gibi toplumsal kurumları din ile ilişkili şekilde incelemişleridir. Bu anlamda din sosyolojisi disiplini 3 temel ayrı dönemde ayrı konu yönelimlerine şahitlik etmiştir. Birinci dönem Cumhuriyet rejimi devriminin beraberinde getirdiği toplumsal krizler ve geçiş kurumlarının araştırılması dönemidir. Aynı dönemde Osmanlı kurumları ve Cumhuriyet’e geçişte yaşanan sosyal ve siyasal değişimde toplumsal yapıda ortaya çıkan yeni toplumsallıklar araştırılmıştır. Ayrıca eserlerde, medeniyet inşası, Tür-

kiye ve İslam ilişkisi, Kıta Avrupası din çalışmaları örnekliğinde Türkiye’nin sosyal yapısı işlenmiştir. İkinci dönemde din sosyolojisi disiplini kendi ismi ve araştırma metoduyla tanınmaya başlanmış ve Türkiye’deki din sosyolojisi çalışmalarının temelleri atılmıştır. Yani dini gruplar, aile, toplumsal alandaki değişimler, cemaat şekilleri ve özellikleri gibi konular işlenmiştir. Özetle bu dönemde sosyoloji disiplinine bağlı bir disiplin olarak değil sosyolojiden ayrı özel sosyolojilerden birisi olarak ayrı metot ve inceleme konusuyla kurumsallaşmıştır. Üçüncü dönemde ise tarihsel din sosyolojisi çalışmalarının yanı sıra yaşanan toplumsal değişimler konu edinilmiş, din sosyolojisi bağlamında, dini grup, siyasal grup, meslek grupları, akran grupları, sivil toplum, aile, gibi toplumsal alanda var olan gruplar üzerindeki, teknolojik gelişmelerin sebep olduğu değişimler ele alınmıştır. Ayrıca alanda yapılan tezler ve ele alınan makaleler de yaşanan toplumsal değişimle, ülkemizde var olan sorunlarına ilginin genişleyerek ele alındığı fark edilmiştir. Hatta yerel kültürün oluştuğu son dönemlerde sanal ve dijital din kavramlarının önem kazandığı anlaşılmıştır. Yapılan çalışmalarda dibi grupların, cemaatlerin, gençlerin, toplumsala alanda var olan bütün kurumların yaşanan dijitalleşme ve gelişen teknoloji bağlamında değerlendirilmeye başlandığı tespit edilmiştir. Yani yerel kültürün oluştuğu dönemin sonunda yine sosyal değişimlere bağlı olarak konular değişmiş ancak sosyolojik kurumlara bağlı sabiteler yerini muhafaza etmiştir. Örneğin; aile, dini grup, akran grupları gibi toplumsal kurumlar kurumsallaşmış dönemde bireyler arası ilişki ile araştırma konusu olurken, günümüzde sosyal medya ile ilişkisi açıklanmaya çalışılan araştırma alanlarına dönüşmüştür.

Son tahlilde din sosyolojisi sosyal değişimler bağlamında konu değişikliğine uğramış ve üç temel dönemde Türkiye incelenmiştir.

Kaynaklar/References

- Akyüz, Niyazi - Çapcıoğlu, İhsan. “Din Sosyolojinin Konusu ve Gelişimi”. *Din Sosyolojisi El Kitabı*. ed. Niyazi Akyüz - İhsan Çapcıoğlu. 95-102. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Amman, Mehmet – Hira İsmail. “Yolların Kavşağında Duran Bir Sosyal Bilimci: Erol Güngör ve Din Sosyolojisine Katkıları”. *İslami İlimler Dergisi* 12/1 (Haziran 2017), 139-162.
- Arabacı, Fazlı. *Türk Din Sosyolojisi, İmkân ve Sorunlar*. Ankara: Platin Yayıncılık, 2006.
- Ataman, Kemal vd. (ed). *Dini Gruplar, Siyaset ve Bürokrasi*. Bursa: Bursa Akademi Yayınları, 2017.
- Ataman, Kemal. *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2014.
- Aydın, Mustafa. ‘Bir Muhafazakârlık Olarak Din ve İslam’. *Tezkire, Düşünce, Siyaset, Sosyal Bilim Dergisi* 11 / 27-28 (Temmuz/Ekim. 2002), 62-71.
- Aydınalp, Halil. *Din ve Dünyevileşme Kuzey Kıbrıs Örneği*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2018.

- Bilgin, Abdülcelil. 'Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştiril Bir Değerlendirme'. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 2 /2 (2014), 75-84.
- Bilgin, Vejdi. *Sosyo-Kültürel Şartların Fıkıh Hükümlere Etkisi, Dini Hukukun Toplumsal Kaynakları Üzerine Sosyolojik Araştırma*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2001.
- Bilgin, Vejdi- Yakışır, Gizem. "Dini Gruplar, Medya ve Propaganda: Türkiye'de Dört Dibi Grup Üzerine Göstergebilimsel Bir Çözümleme". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28/2 (Aralık 2019), 337-369.
- Bodur, Hüsnü Ezber. 'Ünver Günay ve Türk Din Sosyolojisi'. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14 (Aralık 2009), 1-19.
- Comte, Auguste. *Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma*. çev. Erkan Ataçay. Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2015.
- Çapcıoğlu, İhsan. *Sosyo-Politik Tutumlar ve Dindarlık İlişkisi-İlahiyat Fakülteleri Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2008.
- Çapcıoğlu, İhsan. 'Türkiye'de Din Sosyolojisi: Tarihsel Arka Plan ve Yeni Gelişmeler'. *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi* 2/1 (Şubat 2009), 219-233.
- Çapcıoğlu İhsan- Kenevir, Fatma. "Türkiye'de Din Sosyolojisinin Kurumsallaşma Sürecinde Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi". *İslami İlimler Dergisi* 12/1 (2017), 43-72.
- Çınar, Aliye. 'Din, Ahlak ve Gelenek'. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi* 1/3 (2005), 73-88.
- Durkheim, Emile. *The Elementary Forms of the Religious Life*. Translated by Joseph Ward Swain. London: Second Impression. 1982.
- Durkheim, Emile. *İntihar*. Ankara: Dorlion Yayınları, 2019.
- Erkol, Mehmet. 'Cumhuriyetin Din Politikası'. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Gökalp, Ziya. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*. İstanbul: Ema Yayınları, 2020.
- Günay, Ünver. *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2018.
- Günay, Ünver. 'Türkiye'de Din Sosyolojisi: Teorik ve Metodolojik Meseleler'. *Toplum Bilimleri Dergisi*, (2006a), 7-46.
- Günay, Ünver. 'Kurumsal Yaklaşım ve Türk Sosyolojisi'. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/21 (2006b), 509-543.
- Güneş, Hasan. *Sosyoloji Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Ütopya Yayın Evi. 1. Baskı. 2015.
- Güngör, Erol. *İsla'm'ın Bugünkü" Meseleleri*. İstanbul: O'tu'ken Nes,riyat, 1983.
- Güngör, Özcan. *Günümüz Alevi-Bektaşî Kimliğine Dair Sosyolojik Bir Araştırma*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Güngör, Özcan. "Sosyal Değişme: Tanım, Süreç ve Kavramlar". *Sosyolojik Açından Din ve Toplumsal Değişme*. ed. Özcan Güngör-Mehmet Emin Sarıkaya.1-25. Ankara: Nobel Yayınları, 2021.
- Kirman M. Ali- Çapcıoğlu, İhsan. *Sekülerleşme Klasik ve Çağdaş Yaklaşımlar*. Otto Yayınları. Ankara.
- Koçak, Burak. 'Prens Sabahattin: Siyasi, Toplumsal ve İktisadi Fikirleri'. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019.
- Kongar, Emre. *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 2014.
- Kurt, Abdurrahman. *İş Adamlarında Dindarlık ve Dünyevileşme*. Bursa: Emin Yayınları, 2009.

**656 • TÜRKİYE’DE DİN SOSYOLOJİSİ GELENEĞİ VE KURUMSALLAŞMA
SÜRECİNE GENEL BİR BAKIŞ: CUMHURİYET DÖNEMİ ÖRNEĞİ**

- Kurt, Abdurrahman. *Bursa Sicillerine Göre Osmanlı Ailesi (1839-1876)*. Bursa: Sentez Yayıncılık, 2013.
- Kurt, Abdurrahman. *Din Sosyolojisi*. Bursa: Sentez Yayınları, 2012.
- Kurt, Abdurrahman. *Toplum ve Din*. ed. İhsan Sezal. İstanbul: BETA Yayınları, 2012.
- Macit, Nadim. *Dünya Dil Sistemi ve Dini Söylem Laik Demokratik Sistem ve Teoloji*. Sarkaç Yayınları, 2010.
- Mardin, Şerif. *Türkiye’de Din ve Siyaset*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Mardin, Şerif. *Din ve İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Marx, Karl - Friedrich Engels. *Die Deutsche Ideologie*. North Charleston: Crea- teSpace Independent Publishing Platform, 2014.
- Marx, Karl. *Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*. Berlin: Berliner Ausgabe, 2017.
- Mensching, Gustav. *Din Sosyolojisi, Din Kültür ve Toplum İlişkileri*. çev. Mehmet Aydın. Kon- ya: Litera Yayıncılık, 2012.
- Okumuş, Ejder. *Toplumsal Değişme ve Din*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Okutan, Birsan Banu. ‘Din Sosyolojisi Metot Arıyor: Mümtaz Turhan ve Göstergebilimsel Analiz’ *İslami İlimler Dergisi*. 12/1 (Haziran 2017), 117-137.
- Parsons, Talcott. *The Social System*. London, 1952.
- Robertson, Roland. ‘Din ve Küresel Alan.’ çev. İhsan Çapcıoğlu. *Küreselleşme ve Din*. ed. Şahin Gürsoy ve İhsan Çapcıoğlu. 275-299. Ankara: Platin Yayınları, 2007.
- Sabahattin, Prens. *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir?* çev. Muzaffer Sencer İstanbul: Elif Yayıncılık, 1965.”
- Sabahattin, Prens. *Türkiye Nasıl Kurtarılabilir ve İzahlar*. Ankara: Ayrac, Yayınları, 1999.
- Sarıkaya Mehmet Emin - Gençaslan Maşite. ‘Din Sosyolojisi’. *Felsefe ve Din Bilimlerinde Güncel Akademik Eğilimler*. ed. İnan Rukiye Aysun, 73-149. Ankara: Sonçağ Yayınları. 2022.”
- Serin, Mustafa. ‘Şerif Mardin’in Türk Din Sosyolojisine Metodolojik Katkıları Üzerine Bir İnceleme’ *Bilimname*, 49 (2023), 567-593
- Subaşı, Necdet. *Türk Aydınının Din Anlayışı*. Ankara: Yapı Kredi Yayınları, 1996.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. ‘Din Sosyolojisi Çalışmaları’ *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (1959), 55-61.
- Taplamacıoğlu Mehmet. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Ya- yınları, 1963.
- Taş, Kemaleddin. ‘Sosyolojik Din Tanımları’, *Din Sosyolojisi El Kitabı*, ed. Niyazi Akyüz- İhsan Çapcıoğlu. 37-42. Ankara: Grafiker Yayınları, 2015.
- Turhan, Mümtaz. *Kültür Değişmeleri*. Ankara: Altınordu Yayınları, 2020.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Yeni Zamanlar Felsefesi*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2015.
- Wach, Joachim. *Din Sosyolojisi*. çev. Ünver Günay. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1995.
- Weber, Max. *The Sociology of Religion*. Boston, 1993.
- Weber, Max. *Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu*. Ankara: BilgeSu Yayıncılık, 2019.